

Р. А. Трифонов, О. В. Логвінова

Російськомовні елементи в дискурсі сучасної української преси як інтертекстуальні одиниці

Сучасна українсько-російська двомовність має різноманітні вияви, які заслуговують не лише на соціолінгвістичний (останнім часом зі зрозумілих причин вельми поширений), а й на стилістичний і дискурсивний аналіз. Масовість білінгвізму та потужний прагматичний потенціал “чужого слова” зумовили доволі часте вживання елементів однієї з двох мов у текстах другою, зокрема в засобах масової комунікації України. Таке явище, котре є одним із численних виявів полікодності [1], ще не вивчене достатньо в зазначеному аспекті. У деяких розвідках автори, зокрема Т. Космеда, О. Сербенська, побіжно зачіпають проблему [4:202–210; 8:114–115]; запозичені з російської слова та вирази в українській пресі спеціально досліджувала Г. Мінчак, яка відзначила спрямованість цих елементів не на зближення з російською мовою, а на відштовхування від неї та символізованої нею культури [5]. В. Мусієнко в статті різнобічно проаналізувала причини появи українізмів у російських текстах та їхнє стилістичне навантаження [6], і русизми в українському мовленні, на наш погляд, заслуговують на не менш уважне дослідження. До того ж, елементи російського мовлення в українських текстах іще не вивчено з погляду інтертекстуальності. Метою ж цієї статті є виявлення саме інтертекстуального характеру російськомовних вкраплень в українських друкованих ЗМІ у зв'язку зі стилістичною роллю, виконуваною цими мовними елементами.

Як відомо, за умови білінгвізму іншомовні (російські в нашому випадку) вкраплення в мовленні можуть бути функціональними або нефункціональними, і розглядаємо тут тільки перші. Матеріал показує, що переважна частина функціональних русизмів має інтертекстуальну природу, більш чи менш яскраво виражену.

Усі російськомовні інтертекстуальні одиниці можна поділити на дві великі групи: ті, для яких складно або неможливо визначити конкретний текст-попередник (вони відсилають загалом до дискурсу певного типу), і ті, для яких такий конкретний текст-попередник легко визначається й усвідомлюється рецепі-

ентом на основі контексту (пряма атрибуція) чи когнітивної бази. Нам здається важливим виявити основні типи дискурсів і текстів, звідки походять досліджувані елементи, бо це допоможе схарактеризувати, крім власне стилістичних явищ, деякі аспекти мовної свідомості сучасних українців.

Ми виділили чотири основні типи дискурсів, до яких апелюють російські елементи з неконкретизованим текстом-попередником.

1. Імперський (до якого належить і радянський) дискурс. Тут русизми – це яскраві ідеологеми: “...«культурні» люди не можуть опуститись до «безкультурної» мови. Навіть наші українські президенти, приїхавши на Донбас, до Одеси та інших міст, свідомі цього, бо переходять на «культурний язык»” [ЛУ. – 2005. – 10.02. – С. 3]; “...різні «єдинонеделіміцікі», проїняті лютою ненавистю до справи повносілого мовного відродження українців...” [ЛУ. – 2005. – 27.01. – С. 3]. У семантичній структурі таких одиниць маємо домінування конотації аж до повного нівелювання чи оцінного переосмислення денотативної частини (*общепонятний [язык]* – про російську мову), і подекуди узуальним стає саме переосмислене вживання, а не прецедентне пряме. Саме це дозволило, наприклад, О. Сербенській назвати такі мовні знаки “антитоталітаризмами”; дослідниця характеризує їх як “один із засобів не тільки засудити політику царської Росії та її модифікованих наступників, а й підкреслити одну із важливих функцій російської мови, якою наділила її імперія, – бути символом імперськості” [8:114–115]. Отже, інтертекстуальні елементи імперського дискурсу мають подвійне нашарування, апелюють до імперії не лише як до тексту, а і як до суб'єкта мовної політики, який закріплює за мовами ідеологічні та оцінні номени на зразок *культурний язык*.

2. Канцелярський дискурс: “Коли за радянських часів ішов на пенсію, мені нарахували «потолок» – 132 крб.” [ГУ. – 2004. – 10.02. – С. 1]. Обставина за радянських часів задає певні дискурсивні параметри мовленевого акту: відсилає до періоду панування російської мови в офіційній сфері. Оскільки наведену цитату з лексемою *потолок* вилу-

чено з газетного тексту, у цьому разі слід говорити, безперечно, саме про функціональний русизм (у спонтанному усному мовленні він міг би бути неусвідомленою інтерферою), головне призначення якого – апеляція до відповідного дискурсу.

3. Релігійний дискурс: *"Наскільки комфортно почуватимуться в опозиції ті, хто звик користуватися всіма благами адмінресурсу і хто, здавалося, довічно приріс до влади – ось питання. Деякі з них вже встигли відхреститися від своїх. За ними це зроблять ще чимало їхніх колег по колишній владі. Бо «слаб человек»"* [ЛУ. – 2005. – 3.02. – С. 3]. Інтертекстуальна одиниця засвідчує, що конфесійний стиль у когнітивній базі багатьох україномовних особистостей продовжує зберігати міцний фреймовий зв'язок із церковнослов'янською мовою саме в її російському варіанті, як це було й раніше, пор. у С. Єфремова: *"...можна було думати, що маємо діло з людьми, які «не ведают, что творят»"* [3:100]. Вираз *«слаб человек»*, який виступає в контексті як елемент дискурсу священика, підкріплюється українською лексемою *відхреститися* з дискурсу мирян, що посилює конфесійну паралель, котра, у свою чергу, перлокутивно акцентує морально-етичну площину оцінювання сказаного.

4. Кримінальний дискурс: *"А в опері Чайковського Онсгін і Ленський час забирають своїми переживаннями – лаштували б одразу дуельну «разборку» і не набридали своїми сентиментами"* [ЛУ. – 2004. – 26.02. – С. 3]. Зв'язок російської мови з кримінальним світом охоче підкреслюють україномовні особистості з певним світоглядом, котрі прагнуть протиставити українську і російську мови за ознакою "високе – низьке". Насправді в межах цитованого речення вимальовуються три позначки на шкалі, де "високим" є романське запозичення *сентимент*, "середнім" – українське *переживання*, а "низьким" – безеквівалентний на цей момент для української мови русизм (зафіксований у мові також у вигляді запозичення-кальки *розбірка* [9:228–229]).

За нашими спостереженнями, в україномовній пресі найчисленнішою з-поміж розглянутих є група інтертекстуальних одиниць, пов'язаних з імперським дискурсом.

Твердження про інтертекстуальність у наведених і подібних випадках може здатися дискусійним (у відповідній парадигмі дехто з дослідників пропонує термін "інтердискурсивність" [10:118, 214], про що недавно в нашому виданні писала О. Рябініна [7]), тому що не встановлюється прямий і очевид-

ний зв'язок актуального тексту з попереднім, особливо в тих випадках, коли елемент російської мови – то лиш окрема лексема. Проте ми погоджуємося з О. Рябініною в тому, що "уведення додаткового дискурсу супроводжується інтертекстуальністю", яка "є фактично текстуальним виявом інтердискурсивності" [7:105–106], і обстоюємо думку про існування в розглянутих прикладах обох явищ, оскільки в усіх подібних випадках моделюється віртуальний носій певного типу мовлення, котрий і уособлює дискурс. Цей суб'єкт називає певну мову "культурним язиком" або дуель у театрі "разборкой", висловлюючи свої погляди, і прагматичні настанови автора реалізуються через систему співвідношень у створюваному трикутнику "адресант – адресат – віртуальний суб'єкт". Крім того, через мовні одиниці відбувається апеляція до типу мовлення, закріпленого у свідомості носія мови на фреймовому рівні не інакше, ніж у типових текстах та їх фрагментах.

Більш яскраво інтертекстуальна природа виявляється в російських мовних одиницях із конкретизованим текстом-попередником. Ці мовленнєві елементи логічно розглянути саме з точки зору походження та характеру цього тексту.

1. Мовлення тих, про кого йдеться в матеріалі засобу масової інформації (конкретних осіб, інколи груп осіб): *"Близькість до народу Лукашенко підкреслив також і тим, що він далекий від номенклатури («я не работал ни председателем райисполкома, ни первым секретарем райкома, обкомполкома, тем более не сиживал в ЦК»), особисто скромний («я своих родственников в Минск не перевез»), спорадично щирий..."* [Критика. – 2004. – Листопад. – С. 19]; *"Редакції місцевих російськомовних ЗМІ закликали відомство Бориса Холода «опомнітца». Не хочеться, аби так сталося насправді"* [УМ. – 2004. – 24.04. – С. 5]; *"І один випадок запав мені тоді в серце: продавали національні українські значки, і маленький хлопчик років шести просив у своєї мами: «Мама, купи мне значок, я тоже хочу быть украинцем!»"* [ЛУ. – 2005. – 27.01. – С. 2]. Безперечно, тут мова є засобом творення образу особи (групи осіб), і вживання певного коду формує іллокутивний зміст повідомлення.

2. Мовлення "узагальненого" персонажа. Російська мова тут є доповненням до характеристики-номінації, а оскільки остання узагальнена, російськомовність подається як питома риса певного класу осіб. Часто це особи зі світу "чужих": *"Чому чиновник і досі каже*

мені: «Не буду я по-хохлацьки говорити!», і як скоро він зможе сказати це офіційно?» [ЛУ. – 2005. – 10.02. – С. 1]. Інколи, втім, такого яскравого відчуження не відбувається і перемикання кодів характеризує не так типову особу, як типову ситуацію: "А купуючи цього дня [ідеться про день святого Валентина – Р. Т., О. Л.] пачку цигарок у бабусі з підземного переходу, ви чуєте вдячне: «С празднічком, девушка» і автоматично відказуєте не мені дурацьким: «Вас также»" [УМ. – 2004. – 14.02. – С. 4]. Ці випадки близькі до вживання одиниць із неконкретизованим текстом-попередником, але відрізняються тим, що автор експлікує в тексті згадку про мовця, якому належить наведений мовленнєвий фрагмент. Інколи важко чітко співвіднести приклад із цим чи попереднім пунктом через схильність публіциста типізувати образ, спираючись на конкретні життєві враження: "...візит людини з характерною зовнішністю на помаранчевий мітинг: «Шо вы тут стоите? А я работаю, вкалую, вас всех кормлю!»" [Критика. – 2004. – Грудень. – С. 20]. Що ж до номінування особи, котрій належить (чи приписується) певна цитата, то в його основі можуть лежати, як бачимо, різні риси (вік, стать, рід занять, посада, зовнішність тощо), кожна з яких здатна в картині світу автора корелювати з такою рисою, як російськомовність.

3. Цитати, що належать історичним особам: "«Малороссы никогда не ставили родину (себто Україну) выше отечества» (себто Російської імперії), казав Юзефович" [ЛУ. – 2004. – 8.04. – С. 1]; "Адже попри цинічну тезу Сталіна про те, що «незамінних у нас нет», Тичина таки розцінювався кимсь нагорі як фігура незамінна" [ЛУ. – 2005. – 3.02. – С. 1]. Відсутність перекодовування в цих випадках часто спричинена прагненням зберегти й відтворити "дух часу", зафіксований не лише в змісті, а й у формі прецедентного тексту.

4. Інтертекстуальні одиниці літературного походження зустрічаються як у власне літературознавчому дискурсі ("Актуальність творчості В. Симоненка заведено пов'язувати з його болючим і гірким патріотизмом, з тим, що він (кажучи словом Пушкіна) в наш «жестокий век восславил свободу»" [ЛУ. – 2005. – 20.01. – С. 1]), так і в іншому, наприклад політичному: "Хай почують, що Мороз, як Кучма, як Азаров, як Янукович, на втором государственном. «Только песня на украинском языке»" [ЛУ. – 2005. – 3.02. – С. 3]. Рядок із прецедентного тексту – вірша Леоніда Кисельова (процитовано лише фраг-

мент підрядної частини речення) – набуває зовсім не властивого йому звучання і, по суті, використовується маніпулятивно, як це часто буває з цитатами, вирваними з контексту, пор.: "Я постою у края бездны / И вдруг пойму, сломясь в тоске, / Что все на свете – только песня / На украинском языке" [2:93]. Перехід у політичний дискурс супроводжується ідеологізацією, спрямованою чи мимовільною, і маніпулятивність посилюється поданням інтертекстуальної одиниці в невластивому графічному коді, що додатково підкреслює адаптацію цитати під цілком конкретну ідеологічну настанову автора.

5. Різні графічні коди використовуються й у російськомовних цитатах з офіційних документів: "Міністр пише скаргу до президії міського суду, ледве стримуючи гнівне перо: «Незаконным решением может быть решена судьба стоящей десятки миллионов долларов коллекции...»" [ЛУ. – 2004. – 8.04. – С. 8]; "А за два місяці по тому одержав від зав. редакцією критики й літературознавства Конохової висновки, що закінчуються словами: «В случае же Вашего согласия ей доработать – решить вопрос об издании ей на русском языке мы сможем лишь после выхода книги в новом варианте на Украине...»" [СК. – 2005. – 10.03. – С. 4]. Останній приклад за аналогією з "анти тоталітаризмами" О. Сербенської можемо назвати "антиканцеляризмом": автор заперечує текст документа, відверто змінюючи його графічне оформлення заради того, щоб імплікувати через порушення графічної норми (і то в досить довгому фрагменті тексту) відхилення від норм "здорового глузду".

6. Прецедентні фольклорні тексти – здебільшого прислів'я – вводяться не лише через відсутність відповідника, адекватного семантично й експресивно. Ми помітили сучасну тенденцію україномовних авторів пов'язувати такі одиниці з російського паремійного фонду з дискурсом і образом росіян у конкретних ситуаціях: "Безумовно, головною політичною подією останніх днів був візит до Кісва російського президента. «Кто старое помянет, тому глаз вон...» – здається, саме так звучить перша половина відомого російського прислів'я. Подібним чином можна було б, мабуть, прокоментувати атмосферу, в якій це дійство відбувалось" [ЛУ. – 2005. – 24.03. – С. 3]; "У романі С. Тудора «День отця Соїки» палкі патріоти «з-понад Збруча» навіть за день до так званого «золотого вересня» 1939 р. переконували себе і всіх, що закидають армаду москалів шапками. Не за-

кидали: шапок виявилось менше, ніж бажань, а «против лома нет приема» [ЛУ. – 2005. – 27.01. – С. 1].

7. Легко стають прецедентними відомі рядки з пісень, щодо яких перекодування в журналістському тексті практично неможливе – можлива лише трансформація. Такі російськомовні вкраплення можуть характеризувати як особу (*"Одномовний «совок», у т. ч. з вільно та невільно зросійщених українців, з'явився, і нині він боронить право на непорушність свого «яким я был, таким я и остался», оживлюється, бачачи з'яву захисників його мовної фізіономії"* [ЛУ. – 2005. – 27.01. – С. 3]), так і ситуацію (*"Ситуація тоді дуже нагадувала рядки з відомої матроської пісні – «Напрасно старушка ждет сына домой...»"* [УМ. – 2004. – 4.11. – С. 11]). Саме пісенний прецедентний текст (як частина прецедентного феномену) може тісно пов'язуватися з певним фрагментом образу світу, і образ мови тут також відіграє свою роль: *"Навіть новорічної атмосфери немає. Це трохи прикро, а з другого боку – оригінально. Виявляється, була*

й таке: півгрудня минуло, а голову ще не опанувало «Если у вас нету тети»" [Критика. – 2004. – Грудень. – С. 21].

Без перекладу в україномовних публіцистичних текстах можуть також подаватися цитати з наукових праць. Через брак місця в цій статті не будемо розглядати відповідні приклади, функції яких загалом зрозумілі.

Проаналізований матеріал показує, що функціональні русизми переважно так чи інакше пов'язані з інтертекстуальністю, є її своєрідним виявом. Вони функціонують тільки на рівні мовлення, не переходячи до лексичної чи фразеологічної мовної системи, хоч, наприклад, слово *общепонятный*, як і низка подібних, є явно прецедентним для сучасного дискурсу ЗМІ. Таким чином, якщо нефункціональні русизми – це вияви інтерференції, то функціональні – інтертекстуальності. Тут відбувається своєрідна трансляція історичного та культурного досвіду, і подальше дослідження її механізмів є цікавим напрямом для студій.

Список скорочень назв джерел

ГУ – “Голос України”, ЛУ – “Літературна Україна”, СК – “Слобідський край”, УМ – “Україна молода”.

Література

1. Ажнюк Б. Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації // Мовознавство. – 2001. – № 3. – С. 48–54. 2. Кисельов Л. Тільки двічі живемо: Вірші, проза, спогади про поета. – К., 1991. 3. Колоїз Ж., Бакум З. Слово Благівісті: Словник-довідник фразем біблійного походження. – Кривий Ріг, 2001. 4. Космеда Т. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки. – Львів, 2000. 5. Мінчак Г. Російські запозичення в сучасній українській періодиці (прагмалінгвістичний аспект) // Традиція і сучасне в українській культурі: Тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 125-річчю Г. Хоткевича. – Х., 2002. – С. 124–125.

6. Мусієнко В. Активізація українського мовного коду в російській мові в Україні // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 42–55. 7. Рябініна О. Особливості дискурсу преси: інтердискурсивність та інтертекстуальність // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – 2005. – № 659. – Сер.: Філологія. – Вип. 44. – С. 104–107. 8. Сербенська О., Волощак М. Актуальне інтерв'ю з мовознавцем: 140 запитань і відповідей. – К., 2001. 9. Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. – К., 2003. 10. Филлипс Л., Йоргенсен М. Дискурс-анализ. Теория и метод. – Х., 2004.

АННОТАЦІЯ

В статье рассмотрена интертекстуальная природа русскоязычных элементов в современной украинской периодике, выделены типы дискурсов и прецедентных текстов, из которых происходят эти единицы.

SUMMARY

The article considers the intertextual nature of Russian language elements in modern Ukrainian press. The types of discourses and precedent texts – the sources of such units – are determined and classified.